

Kelemen Zoltán

A HALÁL MINT A LÉLEK ÁTVÁLTOZÁSA ARANY JÁNOS BALLADÁIBAN

A következőkben Arany Jánosnak azon balladáiról lesz szó, melyekben a halál mint a lélek átváltozásának kiváltó oka figyelhető meg, vagy éppen a lélek átváltozásának a folyamataként. Azaz: a másik ember halála változtatja meg a balladai „én” lelkiállapotát (például az örülés), vagy maga a személyes halál változtatja meg a lelket: élő ember lelkéből halott ember lelkévé. A témaválasztásból következően nem teszek említést olyan jelentős balladákról, mint az *V. László*, a *Zách Klára*, a *Szondi két apródja*, vagy a *walesi bárdok*. A dolgozat tárgya tizenegy Arany-ballada: az *Ágnes asszony*, az *Árva fiú*, a *Bor vitéz*, a *Tengeri-hántás*, a *hamis-tanú*, az *ünneprontók*, az *Éjféli párbaj*, a *Híd-avatás*, a *Vörös Rébék*, a *Jetemre hívás* és a *kép-mutogató*.

A balladai én, a szubjektum halála változtatja át lelkét a *Bor vitéz*, a *hamis-tanú*, az *ünneprontók* és a *Híd-avatás* című versekben, míg a másik, a „más” halála kergeti örületbe vagy halálba az „én”-t, ezzel változtatván át, illetve meg a lelkét az *Ágnes asszony*, a *Tengeri hántás*, az *Éjféli párbaj*, a *Vörös Rébék*, a *Tetemre hívás* és a *kép-mutogató* című szövegekben. Átmenetet képez a két csoport között, az *Árva fiú* című ballada. Az apa kísértetének jelentkezése először az örülésig megfélemlíti a fiút, aki később maga is meghal, halott apjával egy „házba” költözik, s immár közös sorsuk rettentí és örjiti a hűtlen hitvest és anyát. Talán azzal magyarázható ez a kettősség, hogy a balladai én szerepét a fiú és az anya egy ideig együtt látja el, majd a fiú az *énből* átkerül az apa mellé a más szerepkörébe. Egyszerűen úgy is megfogalmazható ez a kapcsolat, hogy az énekek történi a balladai cselekmény, míg a mások hatásal vannak a balladai cselekményre, ők történetik azt. *Én* Ágnes asszony, Bor vitéz kedvese, Márkus, az *ünneprontók* kocsmázói, a *Híd-avatás* keretében szereplő legény, Tuba Ferkó, Bende vitéz, Pörge Dani, valószínűleg Kund Abigél, az öreg gróf a *kép-mutogatóból* és a szép özvegyasszony, valamint annak fia az *Árva fiúból*. Más Ágnes férje, Bor vitéz, a *Híd-avatás* öngyilkos kavalkádja, Dalos Eszti, Robogány, Vörös Rébék, Bárczi Benő, a grófkisasszony a *kép-mutogatóból*. A *hamis-tanúban* és az *ünneprontókban* nem személyesül meg ez a más, akivel tulajdonképpen konfrontálódik az én, bár az utóbbiban mintha az ördögi dudás lépne fel ezzel az igénnyel. A találkozás konfrontáció, sokszor nyílt szembeütközés, párviadal, akár szellemi-lelki (*Vörös Rébék*, *Árva fiú*), akár testi (*Éjféli párbaj*) értelembe. A *hamis tanúban* Márkus saját esküjével kerül konfliktusba, bár Ladányi földet tesz a csizmájába, talpa alá, az esküszegés akkor is az marad, ami, s tetteire saját maga mondja ki a büntetést. Ebben a műben is, mint a vizsgált Arany-balladák többségében vétek okozza a konfliktust, mely aztán az én lelkének átváltozását vonja magával. A többi vizsgált szövegben (*Bor vitéz*, *Híd-avatás*, *Vörös Rébék*, *Tetemre hívás*) a kísértés, megkísérttetetés fordít az én sorsán. Mindkét esetben csak egy győztese lehet az összeütközésnek: a *másik*, nemritkán sötét oldal, világ. Hírnökei, lelkei eljönnek az ének világára, a mi világunkra, hogy magukkal ragadják az éneket. Ha a mű végére az én halála tesz pontot, úgy testestől-lelkéstől megváltoztatták, azaz elragadták azt a túlvilági létezők. Az örüléssel végződő történetekben a lelkétől rabolják meg az ént, mint ahogy az *Éjféli párbajban* ez tételesen el is hangzik:

„Mert ha nem ölsz, én megöllek,
Lelkedet ám, én mint lélek;”

A vétek, vagy a kísértés szinte sohasem a társadalmi konvenciók szférájába tartozik. Ha azokat a törvényeket keressük, melyeknek megsértését büntetik a túlvilági erők, akkor az Ószövetség kőtábláin kell kereskednünk. Ágnes asszony bűnrészes férje meggyilkolásában, az özvegyasszony férje után fiát is sírba teszi, Márkus az eskü szentségét sérti meg, az ünneprontók az ünnep, az Úr ünnepeinek szentségét, a Pünkösdt. Tuba Ferkó a szerelem, a szeretet szentségét töri meg, Bende vitéz álnok módon, orvul ő embert, nem dicső tusában, mint ahogy az vitéz lovaghoz illene, végül az öreg gróf vétke a *kép-mutogatóból* igazi klasszikus hübrisz. Az elvakultság, a gőg viszi olyan beteges ösvényre lelkét, melyről nincsen visszaút.

Az Arany-életműből kiválasztott művekben azonban nincsen bocsánat ezekre a bűnökre. Az elkövetőt könyörtelenül megbünteti az (isteni) igazságszolgáltatás. (Nem így például a *Zách Klárában*.) A *kép-mutogató* öreg grófjának hübrisze valójában nem keresztényi bűn, inkább régi görög vétek. Az európai kereszténység szellemiségébe-erkölcsiségébe inkább a szeretet-szerelem meggyalázása miatt illeszthető ez a „vétek-ballada”. Az én belső világa egy olyan külső világba helyeződik (bele van vetve), melynek az *éntől* független (isteni?) törvényei vannak, s ezek kötelezőek a szubjektum számára is. Egyúttal arra is fény derül ebből a tizenegy Arany-balladából, hogy az ének, a szubjektumok ugyanolyan létezők, mint azok, akik ellen vétkeiket elkövetik. A balladai konfliktus az első szinten, a bűnbeesés-bűnelkövetés szintjén talán éppen abból fakad, hogy az elkövető én elfelejtkezik arról: tetteinek alanya éppolyan én, mint ő. Létező. Az isteni teremtésből ő is éppúgy részes, az élethez éppúgy joga van. Az életet elvevőkre (Ágnes asszony, Bende vitéz) és az életet megnyomorítókra (Márkus, Tuba Ferkó, az árva fiú anyja) éppúgy lesújt az élet szentségét védő isteni-természeti törvény, mint az Isten ellen vétkezőkre (az *ünneprontók*). A bűnhődés figyelemzetei tévedésére, de bocsánatot nem ismer. A *kép-mutogató* grófkisasszonya is megbocsátana, de nem teheti:

„„Nem mondom, hogy „megbocsátok”
Mert nem tőlem függ az átok;
Míg szívemben élet égett,
Sem táplált az gyűlölséget,
Megtöré csak fájdalom;
Kérjed Istent: *bűnbocsátni*
Nála több az irgalom.””

Úgy tűnhet ebből a néhány sorból: a bűnt a teremtett világ ellen, az isteni mű ellen követték el, az ellen a létező ellen, mely csak megtorolni tud - igazságosan - megbocsátni nem. Az Úr, az „irgalom atyja” képes csak a bűnbocsátna, de a bűnösnek életében vezekelnie kell, lehet, azért, hogy földi életének bűneitől még itt, a „hús völgyében” megtisztulva, „ártatlanul”, tisztán léphessen teremtője elé? Egy lelket átváltoztató eljárásnak veti alá a büntető a balladai ént? Könnyen meglehet, hogy ez az átváltozás még javukra is válik a szubjektumoknak. A balladairól mindenesetre együttérez a bűnhődőkkel, ha nem is

minden esetben. Ágnes asszonyt vagy az árva fiú anyját például szánja, Tuba Ferkó alakját sem a gyűlölet színeivel festi. Az öreg gróf életének utolsó éveiről, a vezeklés idejéről pedig a balladai töredékesség ellenére is pontos képet fest *A kép-mutogató*. Egy szánandó, fájdalomtól megtört vétkezőt, agg, bűnös lelket tár elénk. Még az ünneprontók iránt is szánalmat ébreszt azzal, hogy az olvasó tudomására hozza: az Úr szent napját a kocsmában megsűfolóknak is van otthona, hitvese, anyja, gyermeke, ők is szeretnek és szerettetnek valahol, ezért ők is kiérdemelhetnék az isteni bocsánatot, konkrétan: lelkük megmentését a pokoli kárhozzattól.

Az átváltozásnak az évre gyakorolt hasznos hatása erősen vitatható az olyan művekben, mint az *Éjféli pártáj*, vagy éppen *Az ünneprontók*. Bende vitéz lelkétől megrabolt pusztá testté változik, nem lelke változik át. Az ünneprontókkal is valami hasonló történik: élve táncolnak alá a poklokra Mintha minőségileg és mennyiségileg is változna a bűntetés, ezzel párhuzamosan a halál, a lélek átváltozásának minősége, értéke és értelme. Arany balladáinak világa egyáltalán nem nevezhető sematikusnak, egysíkúnak. Azzal, hogy a szövegek gondolati tartalmainak bizonyos főbb irányait kijelölhetjük a versekben felismerhető etikai értékrendszerek nyomán, még nem formálhatunk jogot Arany balladairói munkásságára általánosan érvényes egzakt kijelentések megfogalmazására. Már csak azért sem, mert az ehelyt vizsgált, alkalmilag „vétek balladák”-nak elnevezett művek mellett a vizsgált tizenegy vers másik részét, a „kísértés balladák” névvel illetetteket nem érintik ezek az észrevételek. Ezen kívül számos kiváló Arany-ballada elemzése nem is tárgya a jelen dolgozatnak, mivel nem sorolható ebbe az irányba.

A négy „kísértés ballada” kapcsán nem beszélhetünk olyan világos következtetés etikai rendszerről, mint a „vétek balladák” esetében. Vétkes és áldozat, bűnös és bűnhődő szerepe nem egy végtelenül igazságos, szigorúan osztatlan szellemiség törvényei alapján oszlik meg. A kivédhetetlen vak sors, végzet és az értelmetlen, lélektelen gonoszság uralja a világot, a *Bor vitéz*, a *Híd-avatás*, a *Vörös Rébék* és a *Jetemre hívás* világát. Bor vitéz és szerelme történetében talán nincs is bűnös. A vitéz kedvesének atyja az, aki másnak szánja a lányát? Vagy Bor szelleme-kísértete? A szerelmesek boldogságukat lelik meg a halálban, a síron túl, vagy förtelmes és pokoli színjátéknak ad teret az öreg kápolnarom? A kárhozzatot, vagy az örök gyönyört nyeri-e el a lány, aki „Eskü elől szökik”? Egy biztos csak: a szerelmes lány megkísértetik elesett kedvese szelleme által és reggelre „Halva lették a romok közt.” Arany itt véletlenül sem utal olyan fogalmakra, mint jó vagy rossz, helyes vagy helytelen, hasznos vagy káros, mindössze elmond egy történetet, mely *megtörtént*. Megtörtént és ennél többet nem mondhatunk róla. Vagyis sem etikailag, sem esztétikailag, de a megismerés szempontjából sem jellemezhetjük, pusztán a történés, a létben való kibontakozás (esetünkben kioldódás) szemszögéből.

A *Híd-avatás* világában már megjelenik az erkölcs, de mint az a tulajdonság, értékhorozó, melynek a ballada összes szereplője híjával van, vagy mint olyan létező, mellyel mindnyájan konfliktusba kerültek és elbuktak. Bűnös azonban, a szónak abban az értelmében, ahogy azt a „vétek balladák” hőseivel-énjeivel kapcsolatban használtuk, nincs köztük. Lehetséges, hogy nem is az isteni-természeti törvényekkel, illetve az azok teljesítésével kapcsolatban támasztott követelményekkel szemben maradtak alul ezek a félresiklott életek, hanem a társadalom kényes divatok alapján változó morális ízlésének nem tudtak megfelelni. Még pontosabban: könnyen meglehet, hogy éppen ez a

két etikai rend, illetve rendszer került konfliktusba az egyes szubjektumok belső világában.

„... Ha megszökött minden adósom:
Így szököni tisztesebb nekem!”

„Hordozta ez, míg bírta vállal,
A lélet: mégis nyomorog!”

„Lábszíjra várt a mesterem:
No, várjon, míg megkérlelem!”

„Én hű valék a kézfogásig
S elvette Alfréd a hűgom!”

Ha az örökkévaló törvény helyett a társadalom a maga kreálta erkölcsöt követi, az egyén önpusztítása szinte karneváli, báli fogataként tombol. Ez a forgatag kísérti meg és ragadja magával a szerencsétlen szerencsejátékos, aki bár joggal nevezhető a balladai ének, sorsa mégis feloldódik az öngyilkosok közösségének (vagy az öngyilkos közösségnek?) a sorsában. Léte, egyénisége eltűnik egyetlen lételesen, szennyes örvényben.

Pörge Dani balladájában egyetlen etikai rend kerül önellentmondásba. Dani drámai jellemű balladai én, aki betyárként a halálos bűnök és az életnél drágább becsület erejében bűjoszik, míg halálát nem leli benne. Bár Vörös Rébék megszegi a törvényt, elősegítve a házasság szentségének megsértését, halála mégsem maradhat megtorlatlanul sem az isteni sem az emberi ítélőszék előtt. Pörge Dani lelke úgy változik, hogy halála felé haladva nemhogy tisztábban látná a drámai folyamatot, hanem egyre jobban belezavarodik, míg végül elbukik, bár éppen Vörös Rébék az a bűnös, akinek bűnhődnie kellene, mint a tragédia kiváltójának.

„Bujdosónak kín az élte” - írja Arany. Dani halálával talán nyugovást talált, talán megpihen a lelke végre, nem rémíti az iszonyú gyilkosságok sora. Rebi néne lelke viszont örök földi létre kárhozzattott, varjúnemzedékek során változik át „vég ne'kül;”. A mű a *Híd-avatással* párhuzamba állítva úgy is fel fogható, mint az isteni-természeti törvényeken alapuló, következetesen szigorú faluközösségi etikai rend önmagával való szembefordulásának balladája. S mindez a konfliktus egyetlen ében összpontosul, Pörge Daniéban, aki teljesen hiábavalóan próbál megfelelni a becsület törvényének. Végezetül (a közösség szemében) elveszti azt is (hiszen madarak martalékául hagyják a testét) és életét is.

A vak szenvedélyként tomboló szerelem kísértésének esnek áldozatul a fiatalok a Tetemre hívás véres történetében. Bárczi Benő életét, Kund Abigél ép eszét veszi a szenvedély. Az egyetlen gyilkosság, amely történik: öngyilkosság, Benő megölője mégis Kund Abigél, pontosabban kettejük szerelme. Az örök rendtől eltérő szerelem kísértésének engedni vétek, mely büntetesként halált és örülést von maga után. Nem pusztán Abigél „játszott a legénnyel,” hanem az is játszott szerelmükkel. A ballada háttérben idilli élet körvonalai sejlenek (földesurat szerető falu, hatalom, biztonság, családi teljesség). Éppen ezt az idillt kísérti meg és zúzza szét a szenvedély. Benő halála változtatja át Abigél lelkét, vagy a szenvedély változtatja meg kettejüket még a tragédia bekövetkezése előtt?

A halál hol jótékony nyugovásként, hol bosszúerőként, csábítóként, kísértőként vonul végig a tizenegy Arany János balladán, segítségével azonban mindegyikben egyként metamorfózison esnek át a balladai ének, példaképpen arra, hogy létezésüknek, pontosabban lelkük létezésének nem a normális földi lét az egyetlen formája.